

STAVANGER MUSEUM

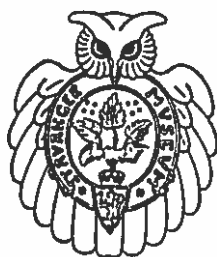
Biblioteket

212

STAVANGER MUSEUM

ÅRBOK

1960

DREYER STAVANGER 1961

DET ELDSTE KART OVER DET GAMLE STAVANGER STIFT

Foredrag i Rogaland Akademi 19. oktober 1960.

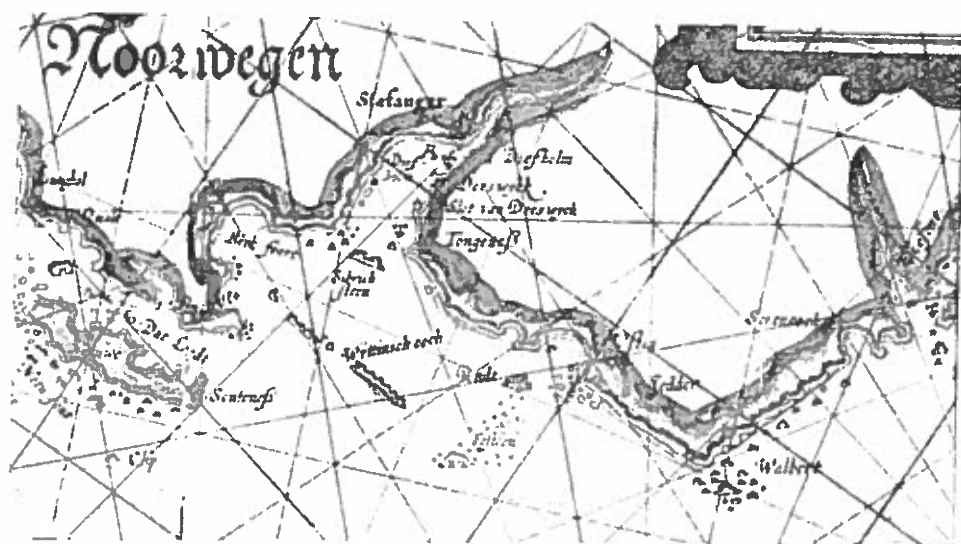
Av KRISTIAN NISSEN

I Selskapet til Vitenskapenes Fremme i Bergen holdt jeg forleden dag foredrag om «Det eldste kart over Vestlandet». Det gjaldt det merkelige konseptkartet som omkring 1870 ble funnet i astronomen Tyge Brahes etterlatte samlinger i Wien. Det var hverken datert eller signert. Men på baksiden var kartongen reparert med et konsept til en kvittering datert 1586 fra biskop i Bergen Anders Foss til lensherren i Bergen Hans Lindenow. Den forklaring lå da nær at kartet i en eller annen henseende skyldtes biskop Foss, som var en gammel venn av Tyge Brahe.

At biskop Foss likefrem var den som hadde utarbeidet kartet, kunne dog ikke sies med visshet. Men hva man med full sikkerhet kan si det er, at med dette merkelige detaljrike og navnerike kartet startet Norges nasjonale kartografi. Alle eldre karter over Norge var tegnet av utlendinger, som praktisk talt iallfall aldri hadde besøkt Norge, eller av hollandske sjøfolk, som hadde bereist og kartlagt hele Norges kystled.

Men Stavanger kommer inn som en god nummer to i Norges nasjonale kartografi, ja vi kan gjerne si arm i arm med det eldste Vestlandskartet, det som utvilsomt var utarbeidet i Bergen.

Det gamle Stavanger stift, det vil si fra tiden for 1631, da Hallingdal og Valdres ble skilt fra Stavangerbispens embetsområde. Over dette veldige området har vi det merkelig innholdsrike kartet som går under Stavanger-bispen Lauritz Scavenius' navn. Han var som sin eldre kollega Foss i Bergen dansk av fødsel, men kom til Stavanger som biskop i den norske kirke i 1605, ca. halvannet år før Foss døde. Har da Scavenius beklaget seg overfor sin eldre kollega over hvor vanskelig

Fig. 1. Utsnitt fra hollandsk sjokart fra slutten av 1500-årene for Foss' Vestlandskart og Scavenius' fremstilling gjorde seg gjeldende. Etter L. J. Waghenaer: Thresoor der Zee-Vaerdt.

det var å bli kjent i et så håpløst stort bispedomme, så er det høyst naturlig om Foss har svart: Gjør som jeg, skaff deg et kart over ditt bispedomme. Og det rådet har Scavenius fulgt.

Det merkelige er at vi ikke fra bispearkivet eller fra Scavenius' etterlatte papirer vet noe som helst om eller når eller hvorledes han selv fikk i stand et kart over sitt bispedømme. Hva vi i så måte vet er at ansette hollandske kartutgivere fra 1630 av ga ut fortrinlige utgaver av et kart over Episcopatus Stavangriensis, hvorav iallfall en utgave var betegnet som forfattet av biskop Scavenius, enn videre at vi allerede på svensken Bureus' Nordenskart av 1626 — altså det år Scavenius døde — møter det samme kartbildet i noe forenklet form samt at den lærde Stephanus Stephanus i 1645 uttrykkelig erklærte at Scavenius' kart over Stavangerstift var utkommet 27 år tidligere, altså 1618.

Noe eksemplar av førsteutgaven fra 1618 kjennes ikke lenger. Men det er ikke grunn til å betvile riktigheten av Stephanius' uttalelse. Og selv om Scavenius snart etter sin ankomst til Stavanger var gått i gang med å samle materiale til et kart over sitt bispedømme, så er det ikke til å undres over at det først i 1618 forelå ferdig og utgitt i trykken. Til sitt konseptkart over Bergens stift hadde biskop

Fig. 2. Den sydligste del av biskop Foss' konseptkart (Vestlandskartet). Forsøket på å tegne Ryfylkefjordene er meget famlende.

Foss brukt bare ca. 7 år. Men alle kyst- og øykonturer kunne han og hans medarbeidere ta opp fra båt på sjøen. Noe område østenfjells hørte ikke med til Bergens stift. Bare Stavanger stift var belemret med dette.

Men, som Foss for sitt kartarbeide må antas å ha hatt noen medarbeidere, så kan vi for Scavenius' vedkommende med utvilsom sikkerhet peke iallfall på en. Og det er Peder Clausson Friis, sokneprest til Undal (Audnedal) og prost i Lister prosti.

Foruten sin bekjente «Norriges og omliggende Øers sandfærdige Beskrivelse», som utkom 1632, altså få år etter Peder Claussons død, og i en ny utgave 1727, og som dessuten er tatt opp på ny i Gustav Storms utgave av P. C. Friis' Samlede Skrifter (Kra. 1881), har Peder Clausson også skrevet en spesiell «Stavanger Stifts Beskrivelse». Denne er aldri blitt trykt i sin helhet. Bare brudstykker av den er bevart. Og disse er blitt trykt av Storm i Friis' Samlede Skrifter.

Når man leser denne Stavanger-Stiftbeskrivelsen med et av de fullstendigste Scavenius-kartene over Stavanger stift for hånden, er det praktisk talt full overensstemmelse mellom kartet og beskrivelsen. Det er som kart med tilhørende tekst eller omvendt. Selvfølgelig er det også stor likhet mellom kartet og den fullstendige Norges-beskrivelsen. Men likheten mellom kartet og Stavanger-Stiftbeskrivelsen er dog langt mer umiddelbar.

For å nevne et par eksempler. «Katter Aass», som på kartet meget markert er anført som et fjell, ikke bare som gården av samme navn, det er i stiftsbeskrivelsen omtalt i forbindelse med «Biskopsteenen» (eller Bispestolen) samme steds. Men i Norgesbeskrivelsen er Katterås ikke nevnt. Det noe mystiske «Tuve Vand» — kanskje sikter det til Rjuven-vatnet? — som bifurkerer, det vil si at det på kartet er gitt avløp både til Sirdalen og til et «Øre Vand», som også er gitt avløp til to dalfører, både til Kvinesdal og til Mandalen, det finnes bare i stiftsbeskrivelsen. Og «Øre» — eller som det heter i stiftsbeskrivelsen «Ører-Vand», det finnes begge steder i forbindelse med omtale av bifurkasjoner, om jeg forstår teksten rett.

Moderne karter kjenner dog ikke til noen slike bifurkasjoner i Agder-fylkene. For å få undersøkt bl. a. dette forholdet foretok jeg for et par år siden en befaringsreise fra Stavanger via Dirdalen, Ådneram og Øvre Sirdalen østover til Åseral og Setesdalen for ved konferanse med lokalkjente fjellfolk å få vite om man kjente noe til slike bifurkasjoner i Vest-Agder. Enkelte kunne nok svare at det somme steder fra tjern og småvann inne på heiene mellom elvedalene til sine tider iallfall kunne sildre vann ned til begge sider. Men at en virkelig elv klovde seg i to løp til hver sin dal, kjente de ikke noe til.

Fig. 3. Ett mellomstadium mellom Foss og Scavenius.

Etter at jeg senere har studert de nye flykartene har jeg dog funnet en forklaring jeg anser for holdbar til Peder Claussons misforståelse.

Det vatnet som på Scavenius-kartet kalles «Ore Vand» og som Peder Clausson i stiftsbeskrivelsen kaller «Orer Vand», det har nemlig bare avløp til Kvinesdal, ikke tillike til Mandalen. På moderne karter kaldes dette vatnet «Oyar-vatnet» — legg merke til *r*-en. Peder Clausson har utvilsomt ikke vært så langt oppe i dalene

som til dette fjellvatnet. Men han kan ha hørt at der langt oppe mellom fjellene et steds finnes et Ører- eller Øyar-vatn som har avløp i to forskjellige retninger. Og ganske riktig, et par-tre mil sydvest for det store Øyar-vatnet, som har sitt eneste avløp til Kvina, ligger et mindre Øyar-vatn som fra sin vestre ende har avløp til Hunnvatnet og Dirdalen og fra sin østre ende til Valevatnet og Sirdalen. Dette er en bifurkasjon så god som man kan ønske seg den. Og at det er de to Øyarvatns eller «Ørervands» fullstendige navnelikhet som har forvoldt misforståelsen, det er jeg ikke i tvil om.

Men misforståelsen holdt seg gjennom lange tider. Enkelte kartkopister lot ganske visst bifurkasjonen fra det mystiske Tuve-vand falle bort, mens andre beholdt bifurkasjonene både fra «Tuve Vand» og fra «Øre Vand», ja laget ytterligere flere slike falske bifurkasjoner i den sydligste delen av Vest-Agder. En fullstendig granskning av alle disse bifurkasjonene kunne være ønskelig. Kanskje der da kunne finnes en fornuftig forklaring også til noen av de misforståelsene m. h. t. bifurkasjoner som gjorde seg gjeldende lenge utover og skjemet ut kartene over Agdesiden, spesielt Vest-Agder.

Gustav Storm gir i innledningen til Peder Claussons Samlede Skrifter gode grunner til å anta at Stiftsbeskrivelsen må være skrevet og vel også avgitt til biskop Scavenius i årene 1608–09. Og han gir likeledes uttrykk for den rimelige tanke at begge to under sine visitasreiser samlet materialer både til kartet og til beskrivelsen.

For Agders vedkommende må det dog antas at Peder Clausson var hovedmannen og bar hovedansvaret, selv om hans embetsdistrikt som prost kun var Listers prosti. Men han hadde jo bodd og virket så lenge på Sørlandet, mens Scavenius var en ny mann i det store området. Vi kan derfor visstnok trygt la Peder Clausson ta hovedansvaret og hovedæren for både kartet og beskrivelsen for hele Agder eller rettere for både Agder og Råbygdelaget.

Innen jeg omtaler kartets sentrale del, Rogaland eller Ryfylke og Dalane, vil jeg først si noen ord om fremstillingen av den østenfjellske delen Hallingdal og Valdres, se fig. 5.

Det merkelige er at Peder Clausson ikke har hatt noe som helst å meddele om disse to dalene i sin Norges Beskrivelse bortsett fra at han i overskriften til «Det ellefte Capittel. Om Stavangers Stict» sier at i dette «effterskrefne Fylcker oc Læn begribes: 1. Agdesiden, 2. Rogaland, 3. Valdres oc Hallingdal.» Men mens han har atskillig å meddele om både Agdesiden og Rogaland, finnes faktisk ikke et eneste ord om Valdres og Hallingdal. Og heller ikke i Stiftsbeskrivelsen er disse dalene omtalt annerledes enn at det sies at fjellet «Imellom Seters-dall oc

Hallingdal kaldes Halnefield» og «Imellomb Hallingdal oc Hardanger kaldes det Haardangersfield». Også navn på fjellet «Imellomb Hallingdall oc Valdres» og «Imellomb Walders oc Sognfiorden» har han anført. Men disse navnene har vært uleselige for Gustav Storm, så han bare har kunnet anføre dem med noen prikker ....

Denne Peder Claussons taushet om Hallingdal og Valdres er jo i og for seg meget påfallende, både i betraktning av at disse dalforene tilhorte samme bispedømme som hans eget prosti, og når man ser hvor meget han hadde å meddele om de for ham så fjerntliggende trakter som Nordland og Finnmark, hvor han utvilsomt aldri hadde satt sin fot.

Gustav Storm sier da også om ham (Saml. Skr. s. XX) at «Naar undtages de to Reiser til Skien i 1576 og rundt om i Nedenes Len 1592, har vistnok Hr. Peder lige til 1604 ikke foretaget andre Reiser end inden sit Prosti og til Stiftsstaden».

Men dette kan ikke bety annet enn at Peder Clausson aldri har besøkt Hallingdal og Valdres og at Scavenius-kartet for disse dalenes vedkommende ikke i noen henseende skyldes ham.

Men hvem er det så vi har å takke for fremstillingen på kart av Hallingdal og Valdres? Man skulle jo tro at den lokalhistoriske litteratur ville ha interessert seg for spørsmålet. For Hallingdals vedkommende har jeg dessverre ikke fått anledning til å gjennomgå denne litteratur i sin helhet. Det får utstå til en senere leilighet. Jeg kan derfor nå bare meddele at jeg i Lars og Sigurd Reintons store verk om «Folk og fortid i Hol», Bind I (1938) s. 17 har funnet gjengitt et utsnitt av det nordre blad av Blaeus to-blads utgave av Scavenius-kartet: «Episcopatus Stavangriæ pars borealis.» Og til dette er knyttet noen kritiske bemerkninger og en uttalelse om at «Kartet er elles laga over ruta til biskopen fra Stavanger til Hallingdal». Denne ruten — «Bispeveien», som den delvis kalles — er dog ikke avlagt på kartet. Og hverken strekningen fra Hardanger til Hallingdal eller strekningen videre til Valdres kan rekonstrueres uten etter gamle lokale tradisjoner i den utstrekning sådanne foreligger. Så vidt vites har ikke noen av de gamle Stavanger-bisper etterlatt seg noen reisebeskrivelse fra denne vidloftige visitasreisen. Og Reinton har ikke nevnt biskop Scavenius' navn i forbindelse med dette kartet. Av de mange karter over Stavanger stift fra 1600-årene, som alle i alt vesentlig er av samme type og innhold, er det dog ett som uttrykkelig tillegger biskop Scavenius forfatterskapet til dette kartet. Og det er det som er utgitt ca. 1662 av den eldre Blaeus etterfølgere Johannes og Cornelius Blaeu og bærer tittelen: «Dioecesis Stavangriensis & partes aliquot vicinæ, operâ L. Scavenii,

S. S», hvilket betyr: «Stavanger bispedømme og noen tilstøtende områder, utarbeidet av L[aurids] Scavenius, S[uperintendentens] biskop S[tavangriensis] over Stavanger.»

Hva Valdres angår finnes merkelig nok ikke et eneste ord om Scavenius-kartet i det stort anlagte jubileumsskriftet «Valdres 900-årsskrift 1923» og heller ikke noen som helst reproduksjon av dette kartet eller av noe kart over Valdres i det hele tatt. Men i Tidsskrift for Valdres historielag, årg. 1942, finner vi til gjengjeld en interessant artikkel om «Valdres på gamle kart og litt om gamle vegleider til og gjennom Valdres», skrevet av en lokalkjent valdris, Gullik Kirkevoll. Forfatteren gir oss en del i hovedsaken korrekte opplysninger om det gamle Stavanger bispedømme og om ovennevnte Scavenius-kart Dioecesis Stavangriensis og sier bl. a. at «Det er vel på sine visitasreiser i det vidsveimte bispedømmet at biskop Scavenius har samla tilfang og opplysninger til å arbeide kartet etter».

Det kartbilaget som Kirkevolls artikkel er ledsaget av, er dog ikke hentet direkte fra et av de spesielle Scavenius-kartene, men fra et av de mange hollandske Norges-kartene fra senere i 1600- og 1700-årene, nemlig C. Danckerts kart over hele Norge fra ca. 1707.

I likhet med alle de andre hollenderne bygger også Danckerts kart for det gamle Stavanger stifts vedkommende på det svenske Bureus-kartet over Norden fra 1626. Da dette kom, var ennå ikke noen av de Scavenius-kartene vi nå kjenner utkommet. Så Bureus må ha gjort bruk av den nå forsvundne originalutgaven av 1618 av Scavenius-kartet til en noe forenklet fremstilling av Stavanger stift på sitt Nordenskart.

Men da han ikke har hatt til sin rådighet noe brukbart kart over Telemark og Ostlandet mellom Oslo's meridian og den ennå atskillig ubestemt riksgrensen mellom Norge og Sverige, har en feil ved Scavenius-kartets fremstilling av Hallingdal og Valdres spilt ham et slemt puss. Og denne feilen er at begge dalforene allerede på Scavenius' originalkart er gitt en altfor utpreget vest-østlig hovedretning istedenfor nordvest-sydøstlig. Og det med det resultat at Krøderen, hvis nordre del hører til Hallingdal og ligger vestnordvest for Oslo, av Bureus er tegnet rett nord for Oslo. Og på samme måte er Sperillen, hvis nordre del hører til Valdres og ligger nordvest for Oslo, plassert nord-nordøst for Oslo. «Rand», dvs. Randsfjorden, som jo er en av våre lengste og smaleste innsjøer, er — formentlig på grunn av navneformen «Rand» — tegnet tilnærmelsesvis helt rund. Men ved å gi avløpene fra «Rand» og Krøderen en utpreget sydvestlig retning er det da lykket for Bureus å skaffe disse elvene i fellesskap utløp i Drammensfjorden,

Fig. 4. Søndre og vestre del av Scavenius-Janssonius 1636.

Fig. 5. Nordøstre hjørne av Scavenius-Janssonius 1636.

som riktig er. Også Valdresvassdraget og Sperillen hører jo til Drammensvassdraget. Men til å kile Sperillen inn mellom Krøderen og «Rand» har Bureus ikke funnet plass. Og etter helt uriktige opplysninger har han ikke visst bedre enn helt fantastisk å gi Sperillen avløp gjennom et særskilt vassdrag over Hadeland, Romerike og Østfold til Oslofjorden ved Moss! Se fig. 6.

I «Boka om Land» I (Oslo 1948) er et utsnitt av Bureus-kartet for dette områdes vedkommende gjengitt i Per Tangs «Topografisk skildring av Land» (se der side 5) med noen kritiske bemerkninger. Sammensteds (s. 193–206) offentliggjorde jeg etter anmodning en artikkel om «Randsfjorden og Land på gamle karter fra tiden før Norges geografiske oppmåling begynte å utgi karter over Norge». I denne artikkelen har jeg (s. 195–197) gjort rede for forholdet mellom Bureus-kartet av 1626 og Scavenius-kartet av 1618. Det må, som nevnt, være denne eldste utgaven av Scavenius-kartet, Bureus har gjort bruk av. De nå eksisterende senere utgaver av Scavenius-kartet er jo utgitt av forskjellige kartutgivere etter at Bureus-kartet forelå. Alle de mange uriktighetene på disse i Telemark og på Østlandet skriver seg derfor fra Bureus, kan ikke skyldes Scavenius. Men at de hollandske utgivere, Janssonius og Blaeu m. fl., tok dem med på sine nye utgaver av Scavenius-kartet når de så å si var autorisert av Bureus, er jo fullt forståelig.

Ennå et område som er tatt med på Scavenius-kartene, uaktet det lå utenfor grensene for Stavanger stift, må jeg omtale ganske kort innen jeg til slutt kommer til selve Rogaland, altså Ryfylke og Jæren med Dalane. Det er den delen av Bergens stift fra og med Sognefjorden i nord til grensen mot Stavanger stift i syd som er tatt med på alle de Scavenius-kartene vi nå kjenner.

Dette områdes nordre del ligger mellom havet i vest og Hallingdal og Valdres i øst. I den søndre del av området foregikk Stavanger-bispens reiser til og fra de østfjellske dalene helt fra Hardangerfjordens munning til Eidfjord. Og Eidfjord sokn, hvorigjennom fjellreisen tok sin begynnelse og sluttet under tilbakerreisen, var av denne grunn også i en årrekke henlagt til Stavanger stift. Scavenius-kartene gir da også uttrykk for dette ved følgende tekst ved munningen av Hardangerfjorden: «Hic incipit iter per Dioecesim Bergensem in Hallingdaliā et Valdresiam.» Det betyr: «Her begynner reisen gjennom Bergens stift til Hallingdal og Valdres.» At det er biskopens reise det gjelder, er altså ikke uttrykkelig sagt, bare underforstått. Men påskriften markerer likevel meget tydelig at kartets aktuelle formål var å gi Stavanger-bispene et så godt kartkjennskap som mulig til deres bispedomme.

Formålet var altså det samme som med det Vestlandskartet biskop Foss i Bergen fikk i stand for sitt bispedomme med tilstøtende områder i nord og syd. Men mens Scavenius-kartet over Stavanger stift etter kort tids forløp oppnådde å bli trykt og benyttet av mange etterfølgende kartografer, så forble biskop Foss' Vestlandskart liggende som et konseptkart i Tyge Brahes samlinger og først i 1910 trykt i sin helhet i sterkt forminsket målestokk som et karthistorisk kuriosum.

At det er Foss' Vestlandskart som er kilden til den nordvestlige del av Scavenius-kartet er helt iøynefallende. Og om det enn er så at konseptet til Vestlandskartet allerede i 1597 må være kommet i Tyge Brahes besittelse, altså åtte år før Scavenius kom til Stavanger, så kan vi jo tenke oss at biskop Foss fremdeles har hatt en kopi av det, iallfall materiale til å få tegnet en kopi av den søndre delen og stilt denne til rådighet for Scavenius som en avskjedsgave innen han selv 25. januar 1607 avgikk ved døden.

Det er jo ganske interessant at vi på denne måten moter to høyt ansette biskopers initiativ og arbeid på Scavenius-kartene. Og det er dette forhold som begrunnet min uttalelse i innledningsordene at her kommer Stavanger og Bergen oss i møte så å si arm i arm.

Så toneangivende som Scavenius-kartene ble for det internasjonale kartbilde over Sør-Norge sønnenfor Sognefjorden, gjaldt dog ikke dette uten videre for

den delen av Bergens stift som vi finner på Scavenius-kartenes nordvestre del. På Bureus-kartet av 1626 og dettes mangfoldige etterfølgere for så vidt angår det gamle Stavanger stifts område, altså Hallingdal og Valdres, Agder og Rogaland, følges Scavenius i sin helhet. For den av Scavenius medtatte del av Bergens stift er det vesentlig bare i Sogn, Vossetraktene og Hardanger samt i de indre strok av Nord- og Sunnhordland at vi finner igjen i til dels meget forenklet form den fremstilling vi kjenner fra biskop Foss' Vestlandskart. Kystleden derimot er på disse kartene kopiert etter hollandske sjokarter med mange hollandske navneformer innblant mellom de norske.

Hollenderen Isaac van Geelkerck, som i årene 1644-57 var norsk militæringeniør, fikk i oppdrag også å utarbeide et nytt kart over hele Norge. Med fabelaktig dyktighet presterte han å skape et merkelig godt kartbilde over hele Øst-Norge og Trøndelag med en forbløffende god og riktig fremstilling også av Hallingdal og Valdres. Men for Sørlandets og Vestlandets vedkommende til og med Sognefjorden i nord måtte han nøye seg med å kopiere Scavenius-kartenes fremstilling helt ut — selvfølgelig i en sterkt redusert målestokk — uten noen innblanding av de hollandske sjokarters fremstilling av kystleden.

Det samme gjelder den store danske kartograf Johannes Mejers kartkopier over Norge fra 1660-årene. De omfatter en stor mengde rektangulære blad. Men likeså nitid utforte som hans karter over Danmark er — de bygger på hans personlige kartlegging — likeså slurvet er kartkopiene over Norge tegnet både i konturer og stedsnavn. Jeg har dog ikke funnet tid til å granske dem noyere. Og jeg kan ikke nøyaktig si hvor lenge Scavenius-kartene og Vestlandskartet ga seg til kjenne i Sør-Norges kartografi. Dertil har jeg ennå for lite kjennskap til det for en meget stor del anonyme og udaterte kartmateriale i arkiver og biblioteker.

Men så til slutt noen ord om selve Rogaland. Å lage et brukbart kart over Boknfjorden med sine utallige sidefjorder, øyer, holmer, skjær og sund må vel ha vært den vanskeligste del av det store kartarbeid Scavenius og hans medarbeidere påtok seg og utforte så vel som tilfelle ble.

Man skulle jo kunne ha trodd at hollandske sjokarter fra slutten av 1500-årene kunne ha vært til noen hjelp. Men om man ser på det utsnitt av et kart fra den tid, som er gjengitt her som fig. 1, vil man straks se at nevneverdig hjelp kunne det ikke være i dette, snarere tvert om. Og heller ikke Vestlandskartet kunne være til noen hjelp. For den sydligste delen av dette var bare et kladderiss med en del antydninger til fjorder og sund i forskjellige retninger omkring «Stavanger» på en øy midt i det hele, se fig. 2.

91

Men Scavenius-kartets fremstilling av Ryfylke er likefrem en kartografisk prestasjon av de sjeldne. En del av sidefjordene er nok tegnet altfor brede. Særlig iøynefallende er dette for Lysefjordens vedkommende, for øvrig en meget alminnelig feil ved gamle karter. Og Roldalsvatnet — «Roidals Vatne», som det kalles på kartet, iallfall på Janssonius-utgaven, eller «Roildals Vatne» på Blaeu-utgaven — er kommet altfor nær kysten, en feil som antakelig skyldes en sammenblanding av det lille Roldalsvatnet som Suldalsvassdraget kommer fra, med det store Suldalsvatnet, som vassdraget loper igjennom nær kysten. Men det er ganske riktig at midt oppe i den indre del av Skjoldafjorden, som på Scavenius-kartet er tegnet altfor rommelig og avrundet, finnes en ikke helt ubetydelig øy, Nesøy, som man ofte forgjeves leter etter på moderne karter i noe mindre målestokk. At alle kirker er kommet med på kartet her i Ryfylke som i de andre delene av bispedømmet, er selvfølgelig. Se fig. 4.

Både hos Janssonius og Blaeu vil man også finne et ganske stort antall av broer over elvene i innlandsdistriktene. Disse broene fremhever, synes det meg, kartets karakter av et reisekart for biskopen.

Vaktet det er så at alle de utgavene av Scavenius-kartet som foreligger trykt, er revidert, reproduisert og trykt i Holland, har dog stedsnavnene stort sett fått beholde den nå forsvunne originals navneformer i datidens dansk-norsk uten hollandismer i nevneverdig grad. Når det på Joh. & Cornel. Blaeus utgave til navnet Lindesnes er føyet som en forklaring «Hollandis Der Neus», så er det tydeligvis skjedd fordi Lindesnes bare var kjent som Nesset, «Der Neus», på alle hollandske sjokarter over Nordsjoen.

Men i min beundring for Scavenius-kartenes fremstilling av Ryfylke holder jeg på å glemme Jæren og Dalane. Det beste skulle jo i alminnelighet komme sist. Men til fremstillingen av Jæren vil nok lokal- og kartkjente rette en anke. Det gjelder den skarpe, nesten rette vinkel kystlinjen gjør ved «Obrestad reff» med en konkav kystlinje videre sydøstover forbi Egersund til Hitteron. Dette stemmer ikke med virkeligheten. Vel kan man si at Jærens kystlinje sett i store trekk gjør en vinkel, dog langt fra en rett vinkel, ved Jærens rev, som er det vestligste punkt på fastlandet. Men dette ligger atskillig nordenfor Varhaug. Og kysten fra Jærens rev til Egersund og Hittero danner i virkeligheten ikke noen konkav, men stort sett en rett eller noe konveks linje.

Hva som har foranlediget denne iøynefallende feil, tør jeg ikke ha noen formening om. Mitt personlige kjennskap til dette området er minimalt. Og jeg har nevnt denne feilen kanskje vesentlig for å bevitne at jeg i min beundring for

Scavenius-kartene ikke har studert dem kritikklost. Men denne feilen går igjen på de mangfoldige senere karter over det sydlige Norge som enten direkte eller indirekte via Bureus, det være seg den opprinnelige Bureus-utgaven av 1626 eller den hollandske Bureus-Hondius utgaven av 1635, har gjort en utstrakt bruk av Scavenius-kartene. Det var sandelig kart som satte spor etter seg.

ETTERSKRIFT

Etter hjemkomsten fra min foredragsreise til Bergen og Stavanger i oktober i fjor har jeg vært så heldig å gjøre to funn av stor interesse vedrørende det Vestlandskartet som var emnet for mitt foredrag i Bergen og som vil bli omtalt noe nærmere i en etterskrift til det. Det er nå under trykning i Bergens historiske forenings skrifter. Men da Scavenius-kartene over det gamle Stavanger stift jo også gjengir i en noe forenklet form Vestlandskartets fremstilling av Bergens stift sonnenfor Sognefjorden, må jeg få lov til også i denne etterskrift i Stavanger Museums årbok å meddele hva funnene går ut på.

Det ene er at jeg med sakkyndig bistand av forstearkivar i Riksarkivet, Lars Hamre, har kunnet konstatere at iallfall alle stedsnavnene på Vestlandskartet er skrevet med biskop Foss' egen hånd.

De danske utgivere av konseptkartet i Tyge Brahes samlinger i Wien kan ikke ha funnet noen autentisk prove på biskop Foss' håndskrift. Hadde de det gjort, måtte de ha meddelt dette og ikke nøyet seg med å uttale at kartet sannsynligvis hadde noe med biskop Foss å gjøre. Og selv forsøkte jeg i 1930-årene å bringe på det rene om det skulle finnes prover på Foss' håndskrift i Riksarkivet i Oslo eller i Statsarkivet i Bergen. Men begge steder var svaret negativt.

Men etter min Bergen-Stavanger-reise har jeg tatt spørsmålet opp igjen. I Riksarkivet fant arkivar Hamre frem en prove på Foss' håndskrift. Og fra Bergen skaffet Fritz Monrad Walle meg en liknende prove. Disse provenene viste samme håndskrift som papirlappen på baksiden av Vestlandskartet, som altså også måtte være skrevet av Foss personlig. Og i tillit til Hamres autoritet som skriftekspert har jeg da kunnet erklære at Vestlandskartet må være redigert og teksten av biskopen selv og derfor med like stor rett som det eldste kart over det gamle Stavanger stift bærer biskop Scavenius' navn bør Vestlandskartet kalles biskop Foss' kart over Bergens stift og tilstøtende områder på Vestlandet.

Det andre funnet har vært likefrem sensasjonelt. Med det kjennskap jeg etterhånden har vunnet til biskop Foss' kart har jeg nå kunnet konstatere at et stort anonymt og udatert kart i Norges geografiske oppmålings samling av gamle norske kart må være kopi etter et rentegnet eksemplar av det konseptkart over Vestlandet som befinner seg i Wien.

Dette kartet i N. G. O. er forlengst blitt katalogisert under den titel som står skrevet på kartet: «Situations Carte ofver Bergenhuus Stift streckende sig fra Stavanger udj Sonden indtill Waldensfjord paa Sondmor udj Norden, som er 40 Norske Mille». Alle kystkonturer og topografien for øvrig er helt overensstemmende med Foss' kart, som altså — hva vi ikke hittil har visst — må ha eksistert i et rentegnet eksemplar innen Tyge Brahe fikk konseptet med seg da han i 1597 forlot Danmark for godt.

Men heromhandlede kart nr. A. I. 25 i Norges geografiske oppmåling er ikke bare en direkte kopi i omtrent dobbelt målestokk av det rentegnede Foss-kart, som antagelig har hørt hjemme i et offentlig arkiv eller bibliotek i København. Det har nemlig foruten alle stedsnavnene, som kjennes fra Foss-konseptet, også mange andre som viser at denne kopien er av nyere dato. Navnet Rosendal er f. eks. kommet med. Og det navnet fikk denne adelige sedegården først i 1660. Og en påbegynt detaljundersøkelse av hele navnestoffet vil nok føre til mange flere holdepunkter for datering av kopien.

På en måte er dog dette overflodig. For håndskriften synes meg helt avgjort å være Ulric Frideric Aagaards. Hans egne selvstendige kartarbeider over Stavanger og Jæren er jo velkjente, iallfall i interesserte kretser i Stavanger og Rogaland. Mindre kjent er hans mange kopier etter andres kart som jeg har funnet i N. G. O.s kartsamling. Et Finnmarkskart, datert 1706, er signert med hans fulle navn. En rekke kart over fogderiene i Romsdals og Søndre og Nordre Trondhjems amter er datert 1704 og signert med Aagaards forbokstaver U. F. Aa. Og i N. G. O. og i andre samlinger har jeg funnet en rekke udaterte og usignerte kart som er tegnet og teksten med Aagaards hånd.

Hans signerte og daterte kartkopier fra 1704–1706 må være utført under hans opphold i København i disse årene. De andre helt udaterte og usignerte skriver seg derimot sannsynligvis fra tiden etter at han i 1731 var fradomt sin stilling som sorenskriver og formodentlig oppholdt seg i København. Fra denne senere perioden kjenner jeg bare ett datert og signert kart fra Aagaards hånd. Det finnes på Deichmanske Bibliotek i Oslo og er et nytt spesialkart over Kongstenen i Stavanger, det som kjennes som et lite vignettkart på hans Stavanger-

Kristian Nissen

---

kart. På dette spesialkartet står skrevet med Aagaards hånd: «Allerunderdanigst nu Aftegnet Aar 1736 Efter forhen Giord Afmaaling 1708 af Ulric Frideric Aagaard nu i sin Alders 67 Aar».

Denne påskriften forteller oss ikke bare at Aagaard var født 1669, men også at han nå i sin bedrovelige alderdom som avsatt sorenskriver prøver å vinne kong Christian VI's gunst ved et festlig bilde av den merkelige rullestenen som hadde fått navnet Kongsstenen etter Frederik IV's besøk i Stavanger 1704. Om det lyktes ham, vet vi ikke. Men dette bildet er med å begrunne et ønske om at Ulric Frideric Aagaards fortjenester som kartograf og kartkopist må bli gjenstand for virkelig fyldig og inngående undersøkelse og fremstilling. På dette område har han gjort seg fortjent til å minnes med stor honnør.

Polhogda, Lysaker 21. april 1961.

Kristian Nissen.

FR

Jacobi

Av

Alt
sul
til
og
Ch
ma